

**Yuliia Kshanovska**

Instytut Ukrainoznawstwa im. Iwana Krypiakiewicza  
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie

## **Przeciw systemowi zniewolenia i wynarodowienia. Polacy w Dniepropietrowsku i regionie dniepropietrowskim w walce o tożsamość w czasach ZSRS**

### **Słowa kluczowe**

Polacy, Dniepropietrowsk, Kamieńskie, demografia, urbanizacja, ZSRS, tożsamość

### **Streszczenie**

Przez lata istnienia ZSRS władze tego kraju dążyły do wynarodowienia mniejszości narodowych na rzecz ich rusyfikacji, co miało stanowić realizację komunistycznego marzenia o stworzeniu docelowo tzw. człowieka sowieckiego. Poszczególne narody zamieszkujące ZSRS w różny sposób i z odmiennymi skutkami starały się tym tendencjom przeciwstawiać. Wśród nich byli także Polacy, którzy przesiedlani, pozbawiani możliwości nauki własnego języka i kultury, odcinani od Kościoła, mieli stracić poczucie własnej tożsamości. W artykule dokonano charakterystyki transformacji społeczności polskiej w Dniepropietrowsku i regionie dniepropietrowskim w XX w. Pokazano i przeanalizowano strukturę narodowościową ludności miast, w których mieszkali Polacy, ich stopniową asymilację i rusyfikację (we wsiach ukrainizację). Badanie ujawnia istotną rolę kościołów w życiu polskiej społeczności miast, szczególnie w zakresie podtrzymania tożsamości. Podstawę źródłową pracy stanowią materiały archiwalne, źródła publikowane (głównie różne dane statystyczne), wywiady przeprowadzone z potomkami Polaków, zamieszkującymi współcześnie region oraz opracowania zwarte i artykuły. W pojedynczych przypadkach posiłkowano się także materiałami zamieszczanymi w Internecie.

W przeciwieństwie do tego co miało miejsce w zachodniej Ukrainie, migracja Polaków do regionów południowej i wschodniej Ukrainy, nie była wynikiem represji lub przymusowej relokacji, ale odbywała się na zasadzie dobrowolności. Wynikało to z faktu, iż przemieszczenia te dokonywały się głównie przed I wojną światową, a więc w ramach Imperium Rosyjskiego. Służba wojskowa, zatrudnienie czy szukanie „lepszego jutra” determinowały do wyjazdu. Po rewolucji październikowej i stworzeniu Związku Sowieckiego powrót do Polski dla większości Polaków stał się niemożliwy. Deportowano ich, przesiedlano, część także, na skutek wspomnianych wcześniej czynników, zmieniała miejsce zamieszkania. W ten sposób, przybyli na ziemie wschodniej Ukrainy jeszcze w XIX wieku Polacy pozostali tu, współtworząc miasta i wioski.

Do tej pory nie powstało żadne opracowanie na temat społeczności polskiej w regionie dnepropietrowskim. Istnieje kilka publikacji poświęconych Polakom zamieszkującym na Zaporozżu i w Berdiańsku, które ogólnie wspominają o Polakach z regionu Dniepropietrowska lub zawierają wzmianki o działalności tamtejszego kościoła katolickiego. Dotyczą one okresu najnowszego<sup>1</sup>, dlatego wszelkie obecne badania opierać się muszą na wspomnieniach dawno zasymilowanych Polaków lub ich dzieci, a także na materiałach sowieckich spisów powszechnych<sup>2</sup>. Uzupełnieniem są dokumenty przechowywane w archiwach i opublikowane w pracach dotyczących mniejszości naro-

---

<sup>1</sup> А. Бонусьяк, Е. Чоп, Г. Красовська, О. Сухомлинов, *Поляки Бердянська: документи, факти, коментарі*, Піла–Жешув–Бердянськ 2011, s. 372; Н. Красовська, *Мniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie*, Warszawa 2012; О. Pawłuk, *Одродzenie і розвиток культури польської на територіях України Південно-Всхідньої (на прикладі обласного запорозького)*, [w:] *Интелігенція Польща на Сході. Теразнієшність і перспективи*, Warszawa 2011.

<sup>2</sup> Większość respondentów to głównie dzieci lub wnuki imigrantów z Polski. Aktualnie można ich sklasyfikować jako osoby zrusyfikowane lub zukrainizowane. Nie znają wielu faktów dotyczących początków życia ich przodków w regionie Dniepropietrowska. Większość wspomnień jest w języku rosyjskim lub „surzhił”, więc zostały przetłumaczone na język ukraiński z zachowaniem całej zawartości.

dowych, które mieszkały lub mieszkają na wschodzie Ukrainy, w szczególności Polaków<sup>3</sup>.

Przed I wojną światową w regionie Jekaterynosławia, bo taką nazwę do 1926 roku nosił późniejszy Dniepropietrowsk, utworzono kilka ośrodków, w których mieszkali Polacy. Były to Jekaterynosław – głównie lewobrzeżna część miasta i okolice, Nowomoskowsk – centrum dzielnicy w pobliżu Dniepropietrowska, Krzywy Róg, Pawłograd, Nikopol i Kamieńskie – w czasach sowieckich Dnieprodzierżyńsk, jedno z największych skupisk polskiej ludności w regionie<sup>4</sup>.

Mniejszość polska w regionie jekaterynosławskim ukształtowała się w określonych warunkach. Rozwój przemysłu pod koniec XIX wieku spowodował duże zapotrzebowanie na specjalistów inżynierskich i technicznych. To z kolei stworzyło niezbędne warunki dla tych, którzy szukali pracy na tym obszarze, zapewniając nowo przybyłym wszystko, czego potrzebowali<sup>5</sup>. Miasta prowincji Jekaterynosław dały także Polakom możliwość znalezienia pracy na stanowiskach administracyjnych lub w służbie zdrowia. Niektórzy żołnierze armii carskiej polskiego pochodzenia postanowili zostać tam, gdzie mieszkali przez wiele lat, znajdując się na służbie<sup>6</sup>.

<sup>3</sup> M.in.: M. Mądzik, D. Tarasiuk, M. Korzeniowski, K. Latawiec, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2014; O. Афанасьев, *Историко-географічна спадщина польського народу на території південно-східної України*, «Культура народів Причорномор'я» 2011, № 200; М. Сабов, *Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Придніпров'я наприкінці ХХ – початку ХХ століть: малодосліджені аспекти соціальних відносин*, „Придніпров'я: збірник наукових праць” 2012, Вип. 10; Н. Мосюкова, *Польська національна меншина Катеринослава (II пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) етноконфесійна складова*, „Музейний Вістник” (Запоріжжя) 2013, № 13/2; В. Старостін, *Історична довідка до проекту реставрації костюлу в ім'я Святого Йосипа по пр. К. Маркса, 91 у м. Дніпропетровську*, Дніпропетровськ 2010.

<sup>4</sup> А. Фоменко, *Дніпропетровськ: минуле і сучасне*, Дніпропетровськ 2001, s. 61.

<sup>5</sup> I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955, s. 200.

<sup>6</sup> M. Mądzik, D. Tarasiuk, M. Korzeniowski, K. Latawiec, op. cit., s. 15–16.

Według spisu z 1897 roku 12 365 osób deklarowało język polski jako ojczysty w prowincji jekaterynosławskiej. W samym Jekaterynosławiu odsetek ten wynosił 3,3% (6 686 osób) ogólnej liczby mieszkańców miasta; w Nowomoskowsku – 0,5% (76 osób); w Pawłogradzie – 2% (312 osób); w Kamieńskim – 16,2% (2 736 osób)<sup>7</sup>.

Przedstawiona powyżej sytuacja, spowodowana była faktem, że Jekaterynosław, jako siedziba władz prowincji stał się dużym ośrodkiem przemysłowym, do którego zaczęli przybywać robotnicy z całego Imperium Rosyjskiego, w tym także Polacy. Kamieńskie z kolei sztucznie ukształtowało swoją przestrzeń narodową. Historia polskiej społeczności związana była tu z budową jednego z większych przedsiębiorstw w ówczesnej Rosji. Od 1887 roku wchodziło ono w skład prowincji jekaterynosławskiej. Wraz z budową fabryki metalurgicznej przyjechało do miasta 600 Polaków (do końca lat 90. XIX w. było ich już około 1 000), nie licząc członków ich rodzin. W tym czasie Polacy stanowili 80% populacji Kamieńskiego<sup>8</sup>. W rzeczywistości cały personel administracyjny i techniczny, który tu pracował na początku, w tym dyrektor, kierownik biura technicznego, kierownik pieców metalurgicznych, składał się wyłącznie z Polaków. W innych miastach migracja z Polski wynikała z przyczyn bardziej naturalnych, takich jak choćby fakt kupowania przez Polaków w drugiej połowie XIX wieku większych majątków ziemskich. Tego rodzaju warunki wstępne zapoczątkowały historię społeczności polskiej w regionie Jekaterynosławia, późniejszego Dniepropietrowska.

Punktem wyjścia do analizy zmian demograficznych w strukturze miasta jest spis ludności z 1917 roku. Był to ostatni spis ludności Imperium Rosyjskiego, który daje bardzo szczegółowy obraz mieszkańców Jekaterynosławia w tym czasie.

---

<sup>7</sup> Державний архів Дніпропетровської області (Archiwum Państwowe Obwodu Dniepropietrowskiego), (dalej: DADO), fond (dalej: f.) 416, opis 1, sprawa (dalej: spr.) 82, karta (dalej: k.) 113.

<sup>8</sup> J. Róziewicz, *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918)*, Wrocław 1984, s. 247.

W grudniu 1917 roku ludność miasta wynosiła 216,8 tys. osób, w tym Żydzi – 76,4 tys. (35,25%), Ukraińcy – 65,2 tys. (30,07%), Rosjanie – 38 tys. (28%), Polacy – 14,9 tys. (6,88%) oraz Białorusini – 9,7 tys. (4,48%)<sup>9</sup>. W latach 20. XX wieku miasta zaczęły nadrabiać straty wśród ludności, spowodowane rewolucją i wojną. Według spisu z 1926 roku liczba ludności wzrosła wówczas o 16 tys. w porównaniu z 1917 rokiem i wyniosła 232 925 mieszkańców<sup>10</sup>. Według spisu z 1926 roku w Dniepropietrowsku żyli: Ukraińcy – 83,8 tys. (36%), Rosjanie – 73,6 tys. (31,6%), Żydzi – 62,4 tys. (26,8%), Polacy – 5,8 tys. (2,5%) oraz Białorusini – 4,4 tys. (1,9%)<sup>11</sup>.

Okres międzywojenny był szczególnie trudny dla wszystkich grup narodowych i religijnych. W tamtym czasie wzrastała ilość apeli obywateli polskich o przyznanie im obywatelstwa ukraińskiego. Archiwum zawiera dane głównie przybyszów z prowincji Winnica, Mińsk i Chersoń. W kwestionariuszu cel przyjazdu na wschodnią Ukrainę wskazywany był jako „przyjazd do pracy”, „przyjazd do rodziny”<sup>12</sup>. Liczba Polaków w regionie Dniepropietrowska między 1926 a 1939 rokiem spadła o 1 674 osoby (z 7 284 osób do 5 610 osób), co było spowodowane działaniami politycznymi władz sowieckich (kolektywizacja, tzw. „hołodomor”, czyli sztuczny głód z lat 1932–1933, represje i deportacje Polaków w głąb Związku Sowieckiego).

Po zakończeniu II wojny światowej i przymusowych przesiedleniach, struktura społeczno-zawodowa Polaków uległa jeszcze większej zmianie. W miastach pozostali rolnicy, inżynierowie i zwykli pracownicy. Społeczność polska chciała rozwijać własną kulturę i uczyć dzieci języka polskiego. Sytuację Polaków najlepiej oddaje wspomnienie miejscowej Polki: „Sytuacja była

<sup>9</sup> „Катеринославська міська статистика” 1918, Вип. 1, 27 червня 1918, р. Катеринослав, 1918, s. 7.

<sup>10</sup> DADO, f. 416, op. 1, spr. 82.

<sup>11</sup> *Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Население СРСР: кратки сводки*, М.: изд. ЦСУ Союза СССР, 1927–1929, 10 т., Вып 3, s. 8.

<sup>12</sup> A. Bonusiak, E. Czop, H. Krasowska, L. Suchomłynów, *Polacy Berdiańska: dokumenty, fakty, komentarze*, Piła 2011, s. 25.

podobna do okresu międzywojennego, z jedną tylko różnicą – Polakom nie pozwolono zajmować stanowisk kierowniczych”<sup>13</sup>.

Po represjach i przymusowej wymianie ludności dla Polaków z regionu Dniepropietrowska nadszedł okres, który najczęściej nazywany jest okresem „ukrytego” istnienia sowieckiej społeczności polskiej<sup>14</sup>. Ponadto na zmniejszenie liczby Polaków w obwodzie dniepropietrowskim duży wpływ miała nacjonalizacja i procesy naturalne, tj. małżeństwa mieszane. Po śmierci Stalina większość ludności, w tym Polacy, liczyła na częściowe złagodzenie polityki partii dotyczącej funkcjonowania mniejszości narodowych w ZSRS. Niestety, po pierwszych dekretach nowego kierownictwa, nadzieje te okazały się być złudne.

Począwszy od drugiej połowy lat 50. XX wieku w obwodzie dniepropietrowskim można było wyróżnić dwie grupy Polaków: 1) Polacy, którzy nie opuścili regionu, masowo zasymilowali się, unikając w ten sposób niepotrzebnych pytań wobec siebie i członków swoich rodzin, 2) tych, którzy nadal byli nazywani Polakami – przede wszystkim byli to „nowo przybyli specjaliści” z Polski po 1945 roku (przede wszystkim w latach 60. i 70. XX w.), którzy zostali zaproszeni do pracy w Związku Sowieckim na podstawie umowy. Okres lat 60. i 70. XX wieku charakteryzował się głównie migracją zarobkową we wszystkich republikach sowieckich oraz przymusowymi podróżami do nowych miejsc pracy lub w efekcie przydziałów do służby wojskowej<sup>15</sup>. W ten sposób, w drugiej połowie XX wieku te dwie grupy Polaków tworzyły społeczność polską miasta. Należy mieć jednak świadomość, że podział ten wpływał na samoidentyfikację, sposób życia i potencjalne traktowanie siebie w kategoriach innych niż tylko monolitycznego społeczeństwa sowieckiego.

Jak wspomniano wcześniej, jednym z największych ośrodków życia polskiej społeczności w obwodzie dniepropietrowskim było Kamieńskie (od 1936 r. Dnieprodzierżyńsk). Według spisu

---

<sup>13</sup> Wywiad z O.K. Lisowską, urodzoną w 1939 r., nagrany w mieście Dniepro 13 lipca 2018 r. Archiwum autora.

<sup>14</sup> О. Афанасьев, op. cit., s. 80.

<sup>15</sup> W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 265.

z 1913 roku żyło w nim 14 175 Polaków, co stanowiło 57,9% populacji miasta<sup>16</sup>. Wynikało to z faktu, że pod koniec XIX wieku do Kamieńskiego przeniesiono z Warszawy Zakłady Metalurgiczne Spółki Warszawskich Zakładów Stalowych. Spowodowało to intensywny rozwój miasta oraz przyczyniło się do pojawienia się dużej ilości polskich pracowników przybyłych z Warszawy<sup>17</sup>. Po powstaniu Związku Sowieckiego doszło do wytworzenia zjawiska „miasta w mieście” – władze sowieckie rozpoczęły masową budowę nowej dzielnicy robotniczej w Dnieprodzierżyńsku, a już w latach 60. i 70. XX wieku wokół Górnej Kolonii (dawna osada robotnicza zamieszkała głównie przez Polaków – pracowników fabryki metalurgicznej) zaczęło wyrastać nowe miasto – „Sotsmisto”<sup>18</sup>. Zbudowane wyłącznie w stylu sowieckim, szybko pochłonęło neogotycką i klasycystyczną architekturę domów budowanych i zamieszkałych przez Polaków. Stało się ono główną wizytówką Kamieńskiego, podczas gdy Górna Kolonia powoli zaczęła podupadać – choć nie przeszkodziło jej to stać się historyczną częścią miasta, obecnie nazywaną Starym Miastem.

W Dniepropietrowsku sytuacja była podobna. Większość polskiej populacji to pracownicy jednej z największych fabryk w regionie, często zdarzało się, że zabierali ze sobą rodziny i tworzyli dla nich na miejscu korzystne warunki życia. W przeciwieństwie do Dnieprodzierżyńska, w Dniepropietrowsku Polacy nie stali się jedną z wiodących grup narodowych miasta, tutaj społeczność zawsze była podzielona między trzy narody: Ukraińców, Żydów i Rosjan.

Inne miasta, takie jak Krzywy Róg, Pawłograd, Nowomoskowsk i Nikopol, miały niewielką populację polską, od 1,6% do 2,2% ogółu ludności<sup>19</sup>. Sytuacja inaczej przedstawiała się

---

<sup>16</sup> М. Сабов, *op. cit.*, s. 37.

<sup>17</sup> А. Фоменко, *op. cit.*, s. 62.

<sup>18</sup> Określenie pochodzące od ukraińskich słów *соціалістичне місто* (miasto socjalistyczne).

<sup>19</sup> Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: [http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr\\_nac\\_26.php?reg=4](http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4) [dostęp: 6.07.2020].

w obwodach, których miasta te były stolicami, bowiem generalnie 60,6% ogółu zamieszkujących ten region kraju Polaków żyło na wsiach i w małych miasteczkach. Życie w rozproszeniu i w małych skupiskach polonijnych sprzyjało asymilacji. Wszakże jeśli w mieście można było uzyskać choć trochę dostępu do informacji lub komunikować się w języku rodzimym, to już na wsi, przy braku zwartego zamieszkiwania przez Polaków, proces wynaradawiania odbywał się niejako samoczynnie. Co ciekawe, była to asymilacja ukraińskojęzyczna, a nie rosyjskojęzyczna, bowiem ta druga była typowa dla miast. Zauważalne jest to wśród mieszkańców wsi, od których zebrano relacje i wspomnienia. W większości szybko dostosowali się oni do wiejskiego stylu życia w regionie:

(...) pozostało tu wielu przybyłych z miasta. We wsi mamy rodzinę Szramow, przybyli z zachodniej Ukrainy, a tam z Polski. Wszyscy jesteśmy jednym narodem. Dlaczego musimy być wrogo nastawieni do kogoś... I ogólnie w naszej wiosce było dwanaście narodowości: Niemcy, Żydzi, Kacapy<sup>20</sup>, Ukraińcy, Tatarzy. Ale wszyscy byliśmy bardzo przyjaźni: jaka to różnica, kim jesteście ze względu na narodowość?<sup>21</sup>.

Religijność Polaków mieszkających we wschodniej Ukrainie jest rzadko wspominana w polskiej i ukraińskiej historiografii. Tymczasem tożsamość narodową i religijną tej grupy kształtowały na przestrzeni wieków czynniki inne niż w zachodniej części Ukrainy. Helena Krasowska zwraca na to uwagę, gdy pisze: „Sytuacja z Kościołem rzymskokatolickim we wschodniej Ukrainie jest najtrudniejsza w porównaniu z innymi częściami Ukrainy. Tutaj możesz zobaczyć najniższy poziom świadomości religijnej”<sup>22</sup>.

Potwierdzeniem tych słów jest wzmianka opublikowana na stronie miasta Dniepr: „Zobaczyłem grupę ludzi w pobliżu

---

<sup>20</sup> Potocznie (pogardliwie) – Rosjanie.

<sup>21</sup> Wywiad z J.I. Oliynyk, urodzoną w 1937 r., nagrany w Pawłogradzie 15 lipca 2018 r. Archiwum autora.

<sup>22</sup> H. Krasowska, op. cit., s. 131.



drewnianego krzyża. Ze zdumieniem przyglądali się nabożeństwu na świeżym powietrzu przy budynku nr 91, tym samym, który został zbudowany przez katolików z Dniepropietrowska pod koniec XIX wieku. Większość była wtedy zaskoczona. Czy naprawdę mieliśmy kościół? »Tak!«<sup>23</sup>. W rzeczywistości we współczesnych miastach wschodniej Ukrainy zwykłym obywatelom lub przybywającym tu turystom trudno byłoby zrozumieć, jakie mniejszości narodowe mieszkały lub mieszkają nadal w mieście i że świątynie są prawdopodobnie jedynym symbolem obecności niektórych z nich w danej społeczności.

Pierwszy kościół katolicki we współczesnym regionie Dniepropietrowska zbudowano w 1639 roku w twierdzy Kudak, ale istniał on tylko do 1648 roku. Pierwsze dłużej istniejące parafie katolickie powstały dopiero na przełomie XIX i XX wieku<sup>24</sup>. W 1877 roku wybudowano kościół św. Józefa, według projektu polskich architektów Alberta Brodnickiego i Stanisława Charmańskiego<sup>25</sup>. Parafia składała się głównie ze specjalistów z branży metalurgicznej, wykwalifikowanych robotników i uczestników polskich powstań narodowych. W sumie w 1913 roku liczyła około 8 000 parafian<sup>26</sup>. Po rewolucji bolszewickiej wszystkie przejawy życia religijnego zostały niemal zupełnie ograniczone, a osoby duchowne były prześladowane. W 1928 roku parafia została zlikwidowana, a w budynku otwarto magazyn. W 1953 roku w regionie pozostały tylko trzy czynne kościoły ze wszystkich, jakie powstały na przełomie XIX i XX wieku<sup>27</sup>.

W czasie II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych kościoły, poza formalnym zakazem, mogły funkcjonować w taki czy inny sposób, ale w 1948 roku kościół św. Józefa

---

<sup>23</sup> *Історія міста Дніпропетровська. Офіційний сайт міста Дніпра.* URL: <https://gorod.dp.ua/> [dostęp: 6.07.2020].

<sup>24</sup> Н. Мосюкова, *op. cit.*, s. 246.

<sup>25</sup> В. Старостін, *op. cit.*, s. 39.

<sup>26</sup> *Римо-католицька парафія Св. Йосипа у Дніпрі. Історія. Офіційний сайт.* URL: [www.dnieprkatolik.net](http://www.dnieprkatolik.net)

<sup>27</sup> *Реабілітовані історією. Запорізька область*, ред. П. Тронько, т. 6, Запоріжжя 2013, s. 93–96.

w Dniepropietrowsku władze miasta zdecydowały się ostatecznie odebrać polskiej społeczności i wydały dekret o utworzeniu tam biblioteki publicznej<sup>28</sup>. W latach następnych kościół został przebudowany, w rzeczywistości zmieniając się nie do poznania. W 1950 roku otwarto w jego wnętrzu Wyższą Szkołę Sportową. Jeszcze na początku lat 50. katolicy mieszkańcy próbowali temu zapobiec i oddać budynek dawnego kościoła Fabryce Budowy Maszyn (w której pracowali robotnicy narodowości polskiej i niemieckiej), pisząc listy i apele do komitetu wykonawczego miasta z prośbami o zwrot budynku. Wśród współcześnie poznanych respondentów ankiet i wywiadów polskiego pochodzenia mieszkających w Dnieprze 40 osób wiedziało, że w mieście był kościół, w tym 28 osób, potrafiło podać jego dokładną lokalizację. I nie jest to zaskakujące, ponieważ mimo że został on przekształcony w bibliotekę, a potem halę sportową, mimo usunięcia wież i dzwonów, budynek znajdował się przy głównej ulicy miasta i, oczywiście, żył w pamięci ludzi.

Kościół św. Mikołaja w Kamieńskim został zbudowany w 1897 roku według projektu architekta Mariana Charmańskiego. W tym czasie był to największy kościół na wschodniej Ukrainie. Jego budowa kosztowała 120 tysięcy rubli. Koszty powyższe zostały pokryte ze składek pracowników wspieranych przez Południowo-rosyjskie Stowarzyszenie „Dnieprowske”. Liczba parafian w 1908 roku wynosiła prawie 700 i wszyscy mogli zmieścić się w świątyni podczas mszy<sup>29</sup>. Kościół został zamknięty w 1929 roku. Od tego momentu znajdowały tu swoją siedzibę różne organizacje kulturalne i partyjne.

Żyjący w omawianym regionie Polacy nie mogli liczyć na jakiegokolwiek wsparcie władz polskich i nie było to zależne od strony polskiej. W Związku Sowieckim, w całym okresie jego istnienia, funkcjonowała bardzo skromna sieć polskich misji dyplomatycznych i konsularnych (Moskwa, Mińsk, Kijów, Leningrad). Ponadto władze odmawiały podejmowania kwestii warunków życia

---

<sup>28</sup> А. Фоменко, *op. cit.*, s. 62.

<sup>29</sup> М. Чабан, *Історія краю*, 2007. URL: <http://www.sicheslav.porogy.org/2007/13/historyland/> [dostęp: 6.07.2020].

Polaków w ZSRS, powołując się na konstytucyjne gwarancje praw obywatelskich dla wszystkich, bez względu na pochodzenie etniczne czy narodowe. Inną ważną cechą było to, że Dniepropietrowsk i Dnieprodzierżyńsk były miastami „zamkniętej przestrzeni”, czyli „miastami zamkniętymi”, ze względu na rozmieszczenie w ich pobliżu raket balistycznych i produkcję części do raket kosmicznych<sup>30</sup>. Z racji swoich tajemnic miasto, choć nieoficjalne, było uważane za zamknięte dla cudzoziemców, a wszystkie ruchy migracyjne były ściśle kontrolowane przez KGB.

Zamknięcie kościołów rozpoczęło proces całkowitej asymilacji ludności, co pokazują następujące wspomnienia:

Moja babcia powiedziała, że mój dziadek był bardzo religijny w Polsce, ale kiedy przybyły władze radzieckie i kiedy się tu przeprowadzili, stracił religijność, aby było mniej problemów. Musiał brać udział w różnych wykładach ateistycznych, a potem, przestał być wierzącym. Moi rodzice nie byli wierzący, a moja matka nie została nawet ochrzczona, ponieważ jej ojciec i moi dziadkowie byli komunistami<sup>31</sup>.

Brak szkół polskojęzycznych (być może w czasach działania kościoła istniała jakaś szkoła przykościelna<sup>32</sup>), brak dostępu do kościoła, utrata kontaktu z językiem, a w konsekwencji postępująca degradacja tożsamości narodowej wpłynęły na coraz słabszą samoidentyfikację narodową wśród kolejnych pokoleń.

Wszystkie spisy powszechnie przeprowadzane od 1926 roku wykazywały stały spadek liczby Polaków w rejonie Dniepropietrowska<sup>33</sup>. Należy jednak podkreślić, że język polski nie za-

---

<sup>30</sup> Т. Портнова, *Тема закритого міста в історії радянського Дніпропетровська 1950–1980-х рр.* 2017, URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dniπροpetrovskya-1950-80-kh-rokiv> [dostęp: 6.07.2020].

<sup>31</sup> Wywiad z E.P., urodzoną w 1974 r., nagrany w mieście Kamieńskie 13 lipca 2018 r. Archiwum autora.

<sup>32</sup> М. Чабан, *op. cit.*

<sup>33</sup> Україна, [w:] *Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1926–1929*, Харків 1929, Табл. 21, s. 34.

wsze był cechą narodową, podobnie jak religia katolicka. Przed II wojną światową i po jej zakończeniu, w regionie mieszkało od 1% do 2,5% Polaków, a liczba ta stopniowo spadała<sup>34</sup>. Oczywiście ta sytuacja była spowodowana wojną, represjami i przymusowymi relokacjami, jednak nie można zaprzeczyć, że większość rodzin w latach 70. i 80. XX wieku stworzyła już mieszane związki małżeńskie i komunikowała się głównie w języku rosyjskim i ukraińskim (bądź też ich mieszance)<sup>35</sup>. W 1970 roku w obwodzie dnipropropietrowskim mieszkało 6 686 osób narodowości polskiej (0,2% ogółu ludności regionu), jednak przy stałym wzroście ogólnej liczby mieszkańców, odsetek ten stawał się coraz mniejszy, a przez to i sama mniejszość narodowa była coraz bardziej niewidoczna. W 1979 roku liczba Polaków w mieście spadła do 5 458 osób (0,15% ogólnej populacji regionu), co dowodziło powolnej, choć postępującej, asymilacji<sup>36</sup>.

W warunkach nowego społeczeństwa sowieckiego Polakom na przełomie lat 50. i 60. XX wieku bardzo trudno było przyzwyczaić się do nowych reguł życia codziennego. Ostatecznie na początku lat 70. XX wieku większość (także Polacy przyjeżdżający do Dniepropietrowska w związku z kontraktami zawodowymi) po raz pierwszy stanęła przed problemem całkowitej rusyfikacji w miastach:

Nawet dla nas, Polaków, którzy mieszkają tutaj od 20 lat, trudno było przyzwyczaić się do nowego stylu życia. W mieście były dwie polskie szkoły, zamknęły się, nasza gazeta została zakazana. W szkole, w której moje dzieci uczyły się nie było języka ukraińskiego<sup>37</sup>.

---

<sup>34</sup> *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги*, Москва 1992, Таб. 8, с. 64; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинской ССР*, Москва 1963, s. 18, 24.

<sup>35</sup> E. Kulischer, *Europe on the move. War and population changes 1917–47*, New York 1948, p. 12–13; *Национальный состав населения Днепропетровской области*, [w:] *Статистический сборник*, Днепропетровск 1991, s. 8.

<sup>36</sup> *Ibidem*.

<sup>37</sup> Wywiad z S.O. Guzhevskym, urodzonym w 1954 r., nagrany w mieście Kamieńskie 11 lipca 2018 r. Archiwum autora.

Patrząc na prasę regionu Dniepropietrowska, trzeba zwrócić uwagę na jeden ważny element – publikowano wyłącznie po ukraińsku lub rosyjsku. „»Ktokolwiek chciał, to i wybrać« można było usłyszeć w większości wywiadów, na pytanie »Którą prasę wolałeś?«<sup>38</sup>, ale nawet patrząc na to samo wydanie rosyjskiej i ukraińskiej gazety można znaleźć rozbieżności w artykułach i tematach publikacji. Najpopularniejsze tytuły prasowe były wydawane wyłącznie w języku rosyjskim, a dniepropietrowska gazeta „Dnieprz Wieczorny” została wznowiona po wojnie dopiero w 1970 roku. W odniesieniu do tego tytułu przyjęto zasadę, że początkowe trzy czwarte treści publikowano w języku ukraińskim, a następne już w rosyjskim.

W miastach nowicjuszom łatwiej było zachować kulturę i tożsamość. Publicznie język polski ograniczał się do prywatnych rozmów i inskrypcji nagrobnych na cmentarzach katolickich. Większość polskich rodzin, które przybyły do Dniepropietrowska i Dnieprodzierżyńska, znała się i od czasu do czasu komunikowała, utrzymując przyjazne stosunki:

Szczerze mówiąc, również w Polsce komuniści nie obchodzili świąt Bożego Narodzenia ani Wielkanocy. Po przeprowadzce do Dniepropietrowska było jednak trudno. Ludziom najprawdopodobniej trudno było przystosować się do nowego środowiska. Mieliśmy jednak okazję spotkać się z rodziną na wakacjach i wesprzeć nasz styl życia, ale potem wielu z nich wyjechało gdzieś, głównie na Litwę. Początkowo pisali do nas listy, ale później nie – ktoś zmarł, ktoś gdzieś się przeprowadził i to zostało przerwane<sup>39</sup>.

Zapraszani do pracy w regionie po II wojnie światowej Polacy mieszkali w domach dla inżynierów – głównie w dwu- lub

---

<sup>38</sup> Wnioski opierają się na wszystkich wywiadach zebranych w regionie Dniepropietrowska od lipca 2018 r. Wiek badanych wynosił od 40 do 85 lat. Większość respondentów odpowiedziała jednomyślnie, niektórzy (respondenci z miast, głównie ze wschodu i południa Dniepru), twierdzili, że czytali rosyjskojęzyczne gazety, a tylko mieszkańcy wsi i miasta Kamiieńskie odpowiedzieli, że wolą prasę ukraińskojęzyczną (wszyscy w wiosce mówili po ukraińsku, więc dużo łatwiej było im czytać po ukraińsku).

<sup>39</sup> Wywiad z O.M. Guzhevską, urodzoną w 1942 r., nagrany w mieście Kamiieńskie 11 lipca 2018 r. Archiwum autora.

trzypiętrowych budynkach z mieszkaniami dla kilku rodzin. Kobietom i dzieciom trudno było tu przystosować się do życia. Początkowo kobiety przebywały w domu i wychowywały dzieci, ale później większość poszła do pracy w szpitalach, przedszkolach i szkołach.

Dostosowanie dzieci było również trudne. Musiano zatrudnić nauczycieli znających język polski, aby dzieci mogły nauczyć się z czasem rosyjskiego i swobodnie komunikować się w szkole:

Przyjechaliśmy do Dniepropietrowska w 1958 r. Mój mąż został wysłany do pracy na fabrykę rakiet, cały czas pozostawałam w domu. Tak się nudziłam i poszłam do pracy w przedszkolu na nocną zmianę, po urodzeniu Oleny znów siedziałam w domu, więc nauczyłam się języka, sąsiadka po drugiej stronie ulicy była Ukrainką, wyprowadzili się z wioski gdzieś w rejonie Tarnopola, znała trochę polski, więc nauczyłam się ukraińskiego, ale moje dzieci są rosyjskojęzyczne. Mąż był inżynierem, nie mieliśmy problemów z pieniędzmi, więc wysłaliśmy dziecko do szkoły w języku rosyjskim, powiedzieli, że są lepsi...<sup>40</sup>

Jedynym łącznikiem między polską społecznością w Dniepropietrowsku a Polską była prasa. Na stronach dzienników „Zoria” (gazeta regionalna) i wspomnianego już „Dnieprz Wieczorny” zawsze znajdowała się kolumna „Planeta. Aktualności. Wydarzenia”, z których większość poświęcona była Polsce. Redaktorem naczelnym sekcji „Listy do przyjaciół w Polsce” była Inna Barvinok, która kilkakrotnie podróżowała do Polski. Wyjazdy te, dzięki porozumieniu o współpracy kulturalnej i nawiązaniu kontaktów ze społecznościami i instytucjami edukacyjnymi, stały się pewną nowością w działalności polskiej społeczności regionu Dniepropietrowska<sup>41</sup>. Podczas tych wizyt,

---

<sup>40</sup> Wywiad z A.I Kwaśniewską, urodzoną w 1944 r., nagrany w Dnieprze 24 lipca 2018 r. Archiwum autora.

<sup>41</sup> Analizę materiału przeprowadzono na opracowaniach gazet „Zoria” i „Dnieprz Wieczorny” (gazety regionalne i miejskie), z których każdy numer miał osobną kolumnę „Listy przyjaciół z Polski” i „Wydarzenia światowe”, poświęconą głównie współpracy między republikami.

Polacy z regionu wzięli udział w szkoleniach i spotkaniach, odwiedzili i poznali historyczną ojczyznę. Te i inne wydarzenia zawsze były ogłaszane na łamach gazet dniepropietrowskich, zarówno w prasie miejskiej, jak i regionalnej.

Do wybuchu II wojny światowej, pomimo ciągłego zakazu podtrzymywania swojej odrębności dla wszystkich narodowości i polityki całkowitej sowietyzacji, kultura polska wśród osób na terytorium regionu Dniepropietrowska pod reżimem sowieckiej nomenklatury była w stanie przetrwać. Masowe zakazy i totalna propaganda czy narzucanie sowieckiego stylu życia, nie przeszkodziły Polakom w zachowaniu poczucia swojej narodowości. Dalsze zmiany, które nowy system przyniósł po II wojnie światowej oraz upływ czasu od kontaktu z ojczyzną, jej kulturą, językiem czy religią, z pewnością wpłynęły na – w pewnym sensie – samoczynne wynaradawianie kolejnych pokoleń. Trudno dziś już mówić o poczuciu narodowości wśród większości potomków Polaków, choć niemal wszyscy mają świadomość swoich korzeni. Po obaleniu sowieckiego reżimu część społeczności polskiej rozpoczęła stopniowe wznawianie działalności narodowej na wschodniej Ukrainie, a także zachęcała do otwarcia innych ośrodków kultury polskiej w regionie dniepropietrowskim. Choć współcześnie większość mieszkańców miasta o polskich korzeniach uważa się już za miejscowych, podkreślają oni jednak swoją polską narodowość.

**Yuliia Kshanovska**

## **Bibliografia**

### **Źródła archiwalne**

Державний архів Дніпропетровської області (Archiwum Państwowe Obwodu Dniepropietrowskiego), fond 416.

### **Źródła drukowane**

*Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинской ССР*, Москва 1963.

*Национальный состав населения Днепропетровской области, [w:] Статистический сборник, Днепропетровск 1991.*

*Україна, [w:] Статистичний щорічник ЦСУ УСРР 1926–1929, Харків 1929.*

*Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Население СРСР: кратки сводки, М.: изд. ЦСУ Союза СССР, 1927–1929, 10 т., Вып 3.*

*Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: [http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr\\_nac\\_26.php?reg=4](http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4) [dostęp: 6.07.2020].*

*Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги, Москва 1992.*

### **Wywiady**

Wywiad z A.I Kwaśniewską, urodzoną w 1944 r., nagrany w Dnieprze 24 lipca 2018 r. Archiwum autora.

Wywiad z E.P, urodzoną w 1974 r., nagrany w mieście Kamieńskie 13 lipca 2018 r. Archiwum autora.

Wywiad z J.I. Oliynyk, urodzoną w 1937 r., nagrany w Pawłogradzie 15 lipca 2018 r. Archiwum autora.

Wywiad z O.K. Lisowską, urodzoną w 1939 r., nagrany w mieście Dnieprze 13 lipca 2018 r. Archiwum autora.

Wywiad z O.M Guzhevską, urodzoną w 1942 r., nagrany w mieście Kamieńskie 11 lipca 2018 r. Archiwum autora.

Wywiad z S.O Guzhevskym, urodzonym w 1954 r., nagrany w mieście Kamieńskie 11 lipca 2018 r. Archiwum autora.

### **Prasa**

„Катеринославська міська статистика” 1918, Вип. 1, 27 червня 1918, р. Катеринослав, 1918.

### **Opracowania**

Афанасьєв О., *Історико-географічна спадщина польського народу на території південно-східної України, „Культура народів Причорномор'я”* 2011, № 200.

Бонусяк А., Чоп Е., Красовська Г., Сухомлинов О., *Поляки Бердянська: документи, факти, коментарі, Піла–Жешув–Бердянськ* 2011.

Bonusiak A., Czop E., Krasowska H., Suchomłynów L., *Polacy Berdiańska: dokumenty, fakty, komentarze, Piła* 2011.

Фоменко А., *Дніпропетровськ: минуле і сучасне, Дніпропетровськ* 2001.

Krasowska H., *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie, Warszawa* 2012.



Kulischer E., *Europe on the move. War and population changes 1917–47*, New York 1948.

Mądzik M., Tarasiuk D., Korzeniowski M., Latawiec K., *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2014.

Мосюкова Н., *Польська національна меншіна Катеринослава (II пол. XIX – поч. XX ст.) етноконфесійна складова*, „Музейний Вістник” (Запоріжжя) 2013, № 13/2.

Pawluk O., *Odrodzenie i rozwój kultury polskiej na terenach Ukrainy Południo- wschodniej (na przykładzie obwodu zaporoskiego)*, [w:] *Inteligencja Polska na Wschodzie. Teraźniejszość i perspektywy*, Warszawa 2011.

Pietrzak-Pawłowska I., *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955.

*Реабілітовані історією. Запорізька область*, ред. П. Тронько, т. 6, Запоріжжя 2013.

Różewicz J., *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918)*, Wrocław 1984.

Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.

Сабов М., *Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам’янське в період індустріалізації Придніпров’я наприкінці XX – початку XX століть: малодосліджені аспекти соціальних відносин*, „Придніпров’я: збірник наукових праць” 2012, Вип. 10.

Старостін В., *Історична довідка до проекту реставрації костельу в ім’я Святого Йосипа по пр. К. Маркса, 91 у м. Дніпропетровську*, Дніпропетровськ 2010.

### **Strony internetowe**

Чабан М., *Історія краю*, 2007. URL: <http://www.sicheslav.porogy.org/2007/13/historyland/> [dostęp: 6.07.2020].

*Історія міста Дніпропетровська. Офіційний сайт міста Дніпра*. URL: <https://gorod.dp.ua/> [dostęp: 6.07.2020].

Портнова Т., *Тема закритого міста в історії радянського Дніпропетровська 1950–1980-х рр.* 2017, URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv> [dostęp: 6.07.2020].

*Римо-католицька парафія Св. Йосипа у Дніпрі. Історія. Офіційний сайт*. URL: [www.dnieprkatolik.net](http://www.dnieprkatolik.net) [dostęp: 6.07.2020].

**Yuliia Kshanovska**

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies  
of the National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv

**Against the system of enslavement and denationalisation.  
Poles in Dnipropetrovsk and the Dnipropetrovsk region  
fighting for identity in the USSR period**

**Keywords**

Poles, Dnipropetrovsk, Kamienskie, demography, urbanisation, USSR, identity

**Abstract**

Throughout the years of the USSR's existence, the authorities of the country strived to deprive national minorities of their national identity and to russify them instead, which was supposed to make the communist dream of ultimately creating the so-called *homo sovieticus* come true. Individual nations living in the USSR made attempts to oppose these initiatives in various ways and with various consequences. These also included Poles who were forcibly resettled, deprived of the possibility to learn their own language and culture, separated from the Church with the intention to make them lose their sense of identity. The article describes the transformation of the Polish community in Dnipropetrovsk and the Dnipropetrovsk region in the 20th century. It shows and analyses the national structure of the population of cities and inhabited by Poles, their gradual assimilation and Russification (or Ukrainianization in the rural areas). The study reveals the important role of churches in the life of the Polish urban community, especially in maintaining the sense of identity. The work is based on archival materials, published sources (mainly various statistical data), interviews with descendants of Poles living in the region today, as well as brief reviews and articles. Sporadically, materials published on the Internet were also used.

## **Yuliia Kshanovska**

Iwan Krypiakiewicz Institut für Ukrainistik  
der Nationalen Akademie der Wissenschaften von der Ukraine  
[Instytut Ukrainoznawstwa im. Iwana Krypiakiewicza Narodowej  
Akademii Nauk Ukrainy] in Lwow

## **Gegen das Unterjochungs- und Entnationalisierungssystem. Polen in Dniepropietrowsk und in der Region von Dniepropietrowsk im Kampf um ihre Identität in den Zeiten der UdSSR**

### **Schlüsselworte**

Polen, Dnipropetrowsk, Kamieńskie, Demografie, Urbanisierung, UdSSR, Identität

### **Kurzfassung**

Über die Jahre des Bestehens der UdSSR strebten die Regierungen dieses Staates danach, nationale Minderheiten zugunsten ihrer Russifizierung zu entnationalisieren, was die Umsetzung des kommunistischen Traumes über die Erschaffung des Zielmenschen des s.g. sowjetischen Menschen bedeuten sollte. Die einzelnen in der UdSSR wohnenden Nationalitäten versuchten auf verschiedene Art und Weise und mit verschiedenen Folgen, sich diese Tendenzen entgegenzusetzen.

Darunter waren auch Polen, die umgesiedelt und der Möglichkeit entzogen, ihre eigene Sprache und Kultur zu erlernen, getrennt von der Kirche, das Gefühl ihrer eigenen Identität verlieren sollten. Im Artikel wurde die Transformation der polnischen Gemeinschaft in Dnipropetrowsk und in der Region von Dnipropetrowsk im 20. Jahrhundert charakterisiert. Es wurde die Nationalitätenstruktur der Städte, in denen Polen gewohnt haben, und ihre schrittweise Assimilation und Russifizierung, (auf dem Lande Ukrainisierung) analysiert. Die Studie zeigt wesentliche Rolle der Kirchen im Leben der polnischen Gemeinschaft der Städte, insbesondere im Bereich der Aufrechterhaltung der Identität. Die Quellengrundlage bilden Archivmaterialien, veröffentlichte Quellen (hauptsächlich verschiedene statistische Daten), Interviews, durchgeführt mit den Nachkommen der Polen, die gegenwärtig diese Region bewohnen, sowie geschlossene Ausarbeitungen und Artikel. In Einzelfällen wurde auf Materialien zurückgegriffen, die im Internet veröffentlicht wurden.

**Юлия Кшановская**

Институт украиноведения им. Ивана Крипьякевича  
Национальной академии наук Украины, г. Львов

## **Против системы порабощения и искоренения национальной культуры.**

### **Поляки Днепропетровска и Днепропетровщины в борьбе за сохранение национальной идентичности во времена СССР**

#### **Ключевые слова**

Поляки, Днепропетровск, Каменское, демография, урбанизация, СССР, идентичность

#### **Резюме**

На протяжении всего существования СССР власти этого государства стремились искоренить нацменьшинства путем русификации, что в итоге должно было привести к осуществлению мечты коммунистов о создании так называемого «советского человека». Народы, населяющие СССР с тем или иным успехом, всяко пытались противостоять этим тенденциям. В их числе были поляки, которые вследствие ссылок, лишения возможности изучения родного языка и культуры, а также разрыва связи с католической церковью должны были утратить свое национальное самосознание. В статье представлена трансформация польской общины Днепропетровска и Днепропетровщины в 20 веке. Осуществляется структурный анализ национального состава городов, в которых проживали поляки, а также описывается процесс их русификации (украинизации в сельской местности). Исследование раскрывает существенную роль церкви в жизни горожан польского происхождения, в особенности в поддержании национальной идентичности. Основными источниками данного труда являются архивные материалы, публикации (в основном - статистические данные), интервью с потомками поляков, населяющими регион в настоящее время, а также тематические издания и статьи. В отдельных случаях использовались также материалы, размещенные в сети интернет.